

TÜRK KÜLTÜRÜNDE AĞAÇ KÜLTÜ VE DUT AĞACI

Ülkü GÜRSOY*

Özet

Türklerde önemli bir yeri olan tabiata ait unsurların tespiti ve bunların çeşitli motifler hâlinde gelecek nesillere aktarımı kültürel değerlerimizin yaşatılması açısından önemlidir. Evrenin var oluşundan itibaren su, hava, toprak kadar elzem, hayatın merkezinde var olan bir unsur da ağaçtır. Ağaç her şeyden önce var oluşu, hayatı, canlılığı, bereketi temsil eder. Türk ve Dünya kültüründe ağaca çağlar içinde birbirinden farklı pek çok rol verilmiştir. Eski Türklerin ilk dönemlerinde çeşitli tabiat unsurlarına ve bunların arasında ağaca atfedilen kutsallık ona ibadet etme şeklindedir. Bu dönemde çeşitli tabiat unsurlarına dinî- mistik manada bağlanma “kült” leri meydana getirir.

Ağaç kültü içerisinde kutsallık atfedilen ağaçlardan biri de dut ağacıdır. Evin ruhu olarak adlandırılan dut ağacı, evin huzurunun, istikbalinin ve bereketinin de sembolüdür. Türk geleneksel yapısında evin temeli atılmadan etrafına meyveli ağaçlar dikilmesine öncelik verilir. Hacı Bektaş Veli Velayetnamesinde yer alan Ahmet Yesevi’ nin fırlattığı ucu yanmış dut ağacının Hacı Bektaş Dergâhının önüne dikilmesi ve Eski Türk dininde önemli yeri olan dut ağacının dallarına bez bağlanarak dileklerin dilenmesi ağaca bir kutsallık kazandırmıştır. Bu durum özellikle Alevi Bektaşî geleneği içerisinde önem kazanmış ve çeşitli ritüellerle günümüze kadar gelmiştir.

Dut ağacı, ipek böceği, ipek yetiştirilmesi açısından da önemlidir. Bu konuda tarihî ipek yolu üzerinde bulunan yerleşim yerlerinin bitki örtüsü ve özellikle de dut ağacına ait menkıbeler, Eski Türklerden günümüze dut ağacının önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağaç Kültü, Dut Ağacı, Eski Türk Dini, Hacı Bektaş Veli, Bektaşilik, Alevilik.

TREE CULT IN TURKISH CULTURE AND MULBERRY TREE

Abstract

Determination of the elements which belong to the nature and the transference of various motifs to future generations are important for the Turks for preserving cultural values. One of the elements in the center of life is tree which is as essential as water, air, soil from the occurrence of the universe. First of all, tree represents the existence, the life, vitality and fertility. Many different roles are given to tree in Turkish and World cultures in history. In the first periods of ancient Turks, the sanctity which is attributed to various natural elements and to tree among them is in the way of praying to it. In that period, binding to the various natural elements in a religious-mystical sense brought about “cults”

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE

One of the trees that sanctity is attributed to in tree cult is mulberry tree. Mulberry tree which is called the spirit of the house is also the symbol of the peace of house, future and abundance. In Turkish traditional structure, before laying the foundation of the house, planting of fruit trees around has been given priority. Planting of mulberry tree whose edge is burned and which is threw by Ahmet Yesevi in Velayetname of Hacı Bektas Veli in front of Dergah of Hacı Bektas Veli and making wish by tying cloth to the boughs of mulberry tree gives sanctity to the tree. This issue has especially gained importance in Alevi Bektashi tradition and has survived with various rituals until today.

Mulberry tree is also important in terms of silk worm and growing silk. Vegetation of settlements located on the historical Silk Road and the sources especially Menkıbes about mulberry tree show that from ancient Turks to the present, mulberry tree has an important place among Turks.

Keywords: Tree cult, mulberry tree, Old Turk Religion, Hacı Bektas Veli, Bektashism, Alevism.

Giriş

Çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen değerlerin bir kısmı, dönemlere göre bazı değişikliklere uğramakla beraber çeşitli halk inançları, geleneksel değerlerimiz arasında yaşamakta ve bir kısmı da edebî eserlerimizi birer motif olarak süslemektedir. Türk kültüründe önemli bir yeri olan tabiata ait unsurların tespiti ve bunların çeşitli motifler hâlinde gelecek nesillere aktarımı, kültürel değerlerimizin yaşatılması açısından önemlidir.

Eski Türklerde yaşanan coğrafyadaki sosyoekonomik şartlar, kültürel yapıya da yansiyarak çeşitli inanç motiflerini oluşturur. Eski Türklerin özünde dinî yapılanmadan ziyade siyasi yapılanmanın öncelikli olduğunu göz önüne alırsak kültürel yapıya ait çeşitli inanç motifleri ait olduğu döneme göre şekillenerek daha da önem kazanır ve anlamlı hâle gelir.

Evrenin var oluşundan itibaren su, hava, toprak kadar elzem, hayatın merkezinde var olan bir unsur da ağaçtır. Ağaç, her şeyden önce varoluşu, hayatı, canlılığı, bereketi temsil eder. Türk ve Dünya kültüründe ağaca çağlar içinde birbirinden farklı pek çok rol verilmiştir: kozmik ağaç (dünya ağacı, hayat ağacı...), Tanrıyla iletişim aracı olarak ağaç, şeytan ya da kötü ruhları kovma törenlerinde ağaç, tabiat olaylarını yönlendirme törenlerinde ağaç, güneşin batışını engelleme ya da geciktirme törenlerinde ağaç, rüzgâr estirme ya da durdurma törenlerinde ağaç, ay tutulmasını engelleme ya da tutulan ayı kurtarma törenlerinde ağaç, yağmur yağdırma törenlerinde ağaç, sağaltma törenlerinde ağaç, defin törenlerinde ağaç, bereketi artırmaya yönelik mevsimlik törenlerde ağaç, şekil değiştirme ya da bitkilerin kökenleri ile ilgili mitlerde ağaç...” (Ergun,2004: 17-66) Ayrıca mezarlara dikilen ağaçlar da ağaca atfedilen değerlerin bir ya da bir kaçının zaman süzgecinden geçerek günümüze kadar ulaşmış olduğunun bir başka işaretidir.

Kültürel yapıya ait çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen kutsallığın önem kazandığı inanç sisteminde ağaç, yaşayışı şekillendiren önemli bir yapı unsurudur. Eski Türklerde medeniyetin beşiği olarak kabul edilen ağaca ve ağaç sevgisine çok önem verilir. Bu ağaçlar arasında kayın, çam, kavak ağacı, ardıç, çınar, dağ servisi-sedir, servi-selvi, meşe-emen, dut, söğüt, elma sayılabilir (Ergun, 2004: 195-244). Literatür de bu tür ulu ve yalnız görünen ağaçların kutsal kabul edildiklerini desteklemektedir (Selçuk, 2004; Işık, 2004) Eski Türklerin ilk dönemlerinde çeşitli tabiat unsurlarına ve bunların arasında ağaca atfedilen kutsallık, ona ibadet etme şeklindedir. Bu dönemde çeşitli tabiat unsurlarına dini- mistik manada bağlanma kültleri meydana getirir:

Kâinatın var oluşunda yeryüzü ve gökyüzünü temsil ettiğine inanılan yer-su ve gök kültü, Türklere ait en eski kozmolojidir. Türklerin hayatında en önemli unsurları rüzgârla taşınarak geldiğine inanılan su, ateş, ağaç, maden ve toprak oluşturur. Bu unsurların kâinattaki yerini düzenleyen ise pusuladır. Mekân ve zamanla ilgili kavramların pusula tarafından düzenlenmesinde merkez topraktır (Esin, 2001: 19-25). Kozmolojik olarak “ağaç unsurunun yönü gün doğusu, mevsimi bahar, saati sabah, rengi gök, göksel cisimleri gök-ejder denen yıldız takımı, ağaç yıldızı veya Jüpiter gezegeni, kuş denen yıldızların zirvede görünüşüdür.” (Esin, 2001: 25) Sosyal Bilimler Sözlüğü’nde “yerel nitelik taşıyan dinsel inanç ve pratikler” olarak tanımlanan kült kavramı ekseninde ağaç kültürünün de hem Türk toplumu hem Alevi-Bektaşî inanışı içinde önemli bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. (Demir ve Acar, 2002:257)

Türk kültüründeki kültler, genel olarak Atalar kültü yer-su kültü ve gök kültü diye adlandırılabilir (Eröz, 1994:67-124). Ağaç kültü, özellikle yer-su kültü ve gök kültü içerisinde yer alır ve günümüze de aktarılan bazı motifleri bünyesinde barındırır. Dağlar ve ağaçlar, gök ile yer-suyu birleştiren bir ibadet yeri ve simge olarak görülür. Dağın tepesinde gök-ayın, bir ağacın dibinde ise yer-ayın yapılmaktadır. Gök ayinini o yerin en yüksek hükümdarı, yer ayinini ise ya hükümdarın kendisi ya da ikinci sırada yer alanlardan biri eşi, bey yönetirdi (Esin, 2004: 27).

Türk düşüncesine göre Tanrı yarattığı dokuz insan cinsini, onlardan önce yarattığı dokuz dallı ağacın gölgesinde barındırmıştır. Dolayısıyla yaratılış bilgisinin özünde ağaç, önemli bir kültür (Banarlı, 1976: 31).

Bir Uygur metninde kâinat, otağ şeklinde düşünülerek otağın ortasındaki ağaç, sütuna benzeyen, fakat sekiz köşeli oluşuyla dört ana yön ve dört ara yön kavramına da işaret eden, yedi cevherli bir sırk ya da sütunun sular üstündeki yeryüzünü desteklediği anlatılmaktadır (Esin, 2001: 41).

Türklerde kayın, kutsallık atfedilen ağaçlardan biridir ve orman kültü içerisinde yeri önemlidir. Hunlar arasında bazı boylar bu ağaçtan türediklerine inanır (Eröz, 1994: 103). Ulu ağaç kavramına ve ağacın kutsallığına örnek gösterilebilecek

olan bu verileri çeşitlendirmek mümkündür. Oğuz orduları Batı'ya doğru giderken İtil suyunu ağaç üstünde geçerler. Çurçet Kağan'ın ordusunu yendiklerinde ise ganimetlerini, ağaçtan yaptıkları kağnılarla taşırlar (Banarlı, 1976: 31). Uygurların türediğine inanılan kutsal ağaç iki nehir arasındaki bir adacıktır. Bu adacığa sığman Oğuzlardan birinin bir ağaç kovuğunda çocuk doğurması ve bu çocuğa Kıpçak adı verilmesi Türklere ait efsanelerde “ağaç kovuğundan üreme” motifini önemli kılar (Ögel, 1971: 88).

Altay - Türk mitolojisinde ise çam ağacı, büyüklüğü ve heybetiyle gök ağacı temsil eder ve bu ağacın tepesinde ise Tanrı Bay-Ülgen oturur (Ögel, 1971: 90). Güney Sibiryadaki Abakan Türklerine ait efsanede ise göğe kadar yükselen bir demir dağ ve bu dağın üstünde de yedi dallı kayın ağacı bulunmaktadır (Ögel, 1971: 91).

Göktürkler, Ergenekon'daki demirden dağı, çevresinde ağaç yakıp eritmişler; içinde 400 yıl kaldıkları kapalı kaldıkları yurtları hâline gelen bu yerdeki meyveli ağaçlarla beslendiklerini, destanlarda anlatmışlardır (Banarlı, 1976: 31).

Yakut Türklerinde kayın ağacı ve karaçam kutsal ağaçlar arasındadır. Tanrı gökte ilk Şaman'ı yarattığında, onun evinin önüne ebediyen ölmeyecek sekiz dallı kutsal gök ağacını da yaratır. Zamanla büyüyen bu ağaç dal budak salarak Şamanların bütün çocuklarını koruması altına alır. Bu ağacın dalları dünyaya gelen insanların ruhlarına can verir. Şamanların yaşadığı sürece kendine ait bir ağacı vardır. İnançları gereği Şaman öldükten sonra ağacı da yok edilirdi (Ögel, 1971: 93-94).

Oğuz Destanı'nda yer alan ve Türk kültüründe yaygın bir şekilde kullanılan efsanevi dağın adı “Dîv Kayası”dır. Bu dağın eteğinde üç tane ulu ağaç ve her bir ağacın altında da suyu gür akan bir pınar vardır (Eröz, 1994: 101).

Alevilik ve İslamiyete ait motiflere öncelik verilen Dede Korkut kitabında ağacın kutsallığına “gölgelice kaba ağaç” klişeleşmiş ifadesiyle de sık sık vurgu yapılır:

“Ağaç ağaç dersem sana arlanma ağaç,
Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç,
Musa Kellimin asâsı ağaç,
Büyük büyük suların köprüsü ağaç,
Kara kara denizlerin gemisi ağaç,
Şah-ı merdan Ali'nin Döldül'ünün eyeri ağaç,
Zülfikaar'ın kınıyla kabzası ağaç
Şah Hasan'la Hüseyin'in beşiği ağaç,
Beni sana asarlarsa götürmegil ağaç,
Götürecek olursan yiğitliğim seni tutsun ağaç,
Bizim elde gerek idin ağaç,
Kara Hindü kullarıma buyuraydım,
Seni para para doğrayalardı ağaç” (Hizarcı, 1958: 48-49)
Başına doğru bakar olsam, başsız ağaç,

Dibine doğru bakar olsam, dipsiz ağaç (Işık, 2004: 98) dizelerinde de ağaç, kapsam alanını genişleterek bünyesine hükümdarlığı almakta ve devamlılığın sembolü olarak tanımlanmaktadır.

Eski Türkler için sadece ağacın yaprakları ve gövdesi değil kökü de son derece önemlidir. Türk Edebiyatında “kaba ağaç”ın sık kullanılan bir deyim olduğunu görüyoruz: “Kaba ağaçta tal budağın kurumuş idi, yeşerdi, göğerti âhir.” (Ögel, 1971: 89). Ulu ağaç kavramına ve ağacın kutsallığı ile ilgili mitolojik örnekleri çoğaltmak mümkündür. Türk mitolojisinin yanında dinler tarihinde de ağacın önemli bir yeri vardır. Eski Türklerde hayat ağacı olarak adlandırılan Tuba ağacının, insanların hayat çizgisinin, şansının iyi olmasındaki rolü büyüktür. Çok büyük olan bu ağacın yeryüzünde yaşayan insan sayısı kadar yaprağı olduğuna inanılır ve bir kişi ölünce de ağaçtan bir yaprak düşerdi (Ögel, 1971: 96). Yani evreni temsil ettiğine inanılan bu ağaç, Türklerin gerek İslamlığı kabulünden önce gerekse sonra geleneksel inanç sistemlerinde önemli rol oynar. Hacı Bektaş Veli'nin Makalat'ında da Cennet'teki Tuba ağacından bahsedilir: “Ve hem uçmakta Tubâ ağacı vardır ki her bir budağı mü'minlerin köşkleri derecesinden girüp dururlar.” (Coşan, 1971: 72). Eski Türklerde yeraltı ağacı, bir kök budak üzerinden dokuz budak olarak bitmektedir. İslamiyette ise bunun bir benzeri bir kök üzerinde biten altı budaklı kutsal ağaçlardır (Ögel, 1971: 113).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi ağaç, Türk kültüründe mitolojik kimliğinin yanı sıra dinî kimliğiyle de önemli bir yer tutmaktadır. Örneklerde genellikle bir anne motifi olarak gördüğümüz ağaç motifi, İslamiyet'ten sonraki Türk destanlarında da yer alacaktır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin rüyasına giren bir ağaç Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında kurulacak Türkiye Türklüğünün hâkimiyetinin, dünyanın üç kıtasına yayılacağını uzayan dalları ve kılıçlaşan yapraklarıyla haber verecektir (Banarlı, 1976: 31).

Tasavvuf edebiyatında ise ağaç, İslam dinini temsil eden bir mazmundur: Niyazi Mısrî, insân-ı kâmil ağacının dalına, yani hakiki bir dervişe tutunan kişi kendi hakikatının sırrının meyvesini yiyecektir, der. Ona göre yapraklar mahlukatı, meyveler peygamberleri ağacın tamamı ise Hz. Muhammed'i temsil eder (Tatçı, 2009: 62). Yunus Emre, bir şiirinde bunu kişinin tasavvufî manada olgunlaşmasında somut bir örnek olarak kullanır:

“Âşık olmayan âdemi
Benzer yemişsiz ağaca
Ağaç yemiş vermeyince
Budağı eğilmez imiş” (Tatçı, 2009: 61)

Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât'ında marifet konusu ağaç motifinden yararlanılarak dünya ile ilişkilendirilerek anlatılır. Marifet kökleri müminlerin gönlünde olan bir ağaca benzetilmiştir. “Ve hem dünyede ağaçlar vardır kim başı

göğdedür dibi yirdedür. Pes Ma'rıfat dahı ağaç gibidür; dibi yirdedür. Pes Mar'ıfat dahı ağaç gibüdür; dibi mü'minlerün gönlindedür, başı göğden daha yukarudur (Coşan, 1971: 71).

Bu marifet ağacının başı tevhittir: "Pes imdi aziz-i men Ma'rıfat ağacınınun başı tavihıddur, özdeği imandur, yaprakları islamdur, dibi yakınluktur, köki tevekküldür, budakları nehy-i münkerdir, suyu havf u racâdur, yimişi ilimdür, yiri mü'min gönlidür, başı 'Arş'dan dahı yukarudur." (Coşan, 1971: 72).

Ağaçla ilgili inanmalar ve buna bağlı olarak çeşitli pratikler halk kültüründe de yer almaktadır. Başta Yörükler ve Türkmenler olmak üzere halk, ulu ağaçları kesmenin iyi olmadığına ve uğursuzluk getireceğine inanırlar. Kutsallık atfedilen ağaçlara bez bağlarlar ve bu ağaçların dibine gömülü olan yatırlardan da dileklerde bulunurlar (Ersöz, 1994:106).

Türklerde ağaca bez bağlayarak dilekte bulunma motifinin Eski Türklerde ölen önemli bir kişinin gömüldüğü yere adına bir ağaç dikerek eşyalarının asılmasıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Ersogoth Destanı'nda "Ağaç Hakan" motifine bağlı olarak ölen kadın kamlar için benzer bir tören düzenlenmektedir: "... Kırgızlar, Oğuzlar ve Hazarlarda, cesedi, tabut içinde bir ağaç dalına asmak, belinde kur ve kılıç, elinde kadehle otağ şeklindeki kubbeli mezara atıyla beraber gömmek veya müzik çalıp, nağmeler söyleyerek ırmaklara atmak gibi gelenekler vardı." (Esin,2001:167).

Ağaç kültü, daha ziyade Alevî-Bektaşî gruplar arasında görülmektedir. Geçimlerini ağaç kesmekle sağlayan Tahtacıların ağaçlara bağlılığı büyüktür. Muharrem ayında ve Salı günleri ağaç kesmezler. Yeni bir işe başlayacakları zaman ağaca dua okurlar. Tahtacılar, en çok ladin, köknar ve ardıcı, Yörükler ise karadut, çınar ve katran ağacını kutsal sayarlar. Hepsindeki ortak nokta ise tek ağaçları kült kabul etmeleridir (Artun, 2008).

Hacı Bektaş Veli'nin Velayetnamesinde ağaçla ilgili çeşitli kerametlere rastlanır. Hırka Dağı'nın tepesinde bulunan pürü ve budağıyla Hacı Bektaş Veli'yi saklayan "devcik ardıc" olarak bilinen ardıc ağacı (Duran, 2007:206); Suluca Karacaöyük'ün soğuşundan şikâyet eden dervişlerin ısınması için sırtındaki hırkasının küllerinden meydana gelen "Hırka" dağı'nın ağaçları (s.294); elma ağacı (Duran, 2007: 250-254), Yunus Emre ile ilgili keramette yer alan alıç ağacı (Duran,2007: 377); Ahi Evran'la buluşması sırasında gölgelik olsun diye elindeki asasını dikmesi ve bir kavak ağacı olması (Duran, 2007:405) bunlardan birkaçıdır.

Ağaç kültü içerisinde kutsallık atfedilen ağaçlardan biri de dut ağacıdır.

Aşağıdaki dize ve atasözleri dutun kültürümüz içindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

"Dut giyindi, soyun; dut soyundu, giyin (Soykut, 1974: 68)" ve Yesâri'ye ait olan

“Dut yaprağı olur giderek kemha
Sabreden mürada erer demişler (Soykut, 1974:286) dizelerinde olduğu gibi.

Türkmenler, Tatarlar, Karakalpaklılarda “tut” Kırgızlar’da “tut” ve “tıt” diye telaffuz edilir. Daha Kuzeyde bulunan Yakut ve Çuvaşlarda ise yoktur (Ergun, 2004:238). Mükemmel Osmanlı Lugati’nde dut, tût şeklinde geçer ve Farsça bir kelime olarak “Dut denilen maruf meyve” olarak tanımlanır. Altayca- Türkçe Sözlük’te ise dut ağacı, “Ağaç Cestek” şeklinde anılır.

Evin ruhu olarak adlandırılan dut ağacı, evin huzurunun, istikbalinin ve bereketinin de sembolüdür. Türk geleneksel yapısında evin temeli atılmadan etrafına duygulu olarak adlandırılan dut, nar, iğlek, iğde, söğüt, turunç gibi ağaçlar dikilir (Ergun,2004:238).

Dut ağacı özellikle Türk Halk çalgılarının yapımında kullanılan bir malzemedir. Bu çalgılar arasında en önemlisi kopuzdur. Dede Korkut hikâyelerinde kopuzu kutsallık atfedildiği önemli bir çalgı olarak görürüz:

“... dolandı, başı ucuna geldi. Gördü ki belinde kopuzu var. Çıkarıp eline aldı. Söylemiş; görelim, hânım, ne söylemiş. Aydur:

... ..

Oğlan sürmürdü, uru durdu. Kılıcının balçığına yapıştı ki bunu çarpa. Gördü ki elinde kopuzu var, aydur:

-Mere kâfir! Dedem Korkut kopuzu hürmetine çalmadım, dedi. Eğer elinde kopuz olmasaydı ağam başıyçin seni iki parça kılardım, dedi.

Çekti kopuzu elinden aldı. Oğlan burada söylemiş; görelim, hânım, ne söylemiş. Aydur...” (Hızarcı, 1958:122-123)

Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan’da yaygın olarak kullanılan tar çalgısının gövdesi dut ağacından yapılmaktadır. İsmi dut ağacından aldığını düşündüren parmaklarla çalınan iki telli bir çalgı olan dutarın telleri ipektendir. Dut ağacından yapraklar hâlinde imal edilen armudi biçimli bir teknesi ve yine dut ağacından yapılmış bir kapağı bulunmaktadır(wikipedia.org/wiki/Dutar). İmalatında dut ağacı kullanılan Özbekistan ve Türkmenistan halk sazı rübâb, Anadolu’da, Azerbaycan’da, Uygur ve Özbeklerde yaygın olarak kullanılan sazın gövdesi ve kapağının yapımında dut ağacı kullanılmaktadır. Klasik kemençenin teknesinin yapımında karadut ağacı, karaağaç ve dikenli ardıçtan biri tercih edilmektedir. Yine bağlamanın teknesinin yapımında dut ağacı kullanılmaktadır. Saz, İslam geleneğinde yer almayan ancak Anadolu Alevilerinin ritüellerinde yer verilen teknesi dut ağacından yapılan bir çalgıdır(turkcebilgi.com/turkhalk_calgilari/ansikopedi). Aleviler tarafından “telli Kuran”, “konuşan Kuran” olarak adlandırılmasına gösterilen tepkiye Halk şiirinin ünlü isimlerinden Âşık Dertli çok

bilinen “Telli Sazdır Bunun Adı” şiiriyle cevap verir. Bu kabul belki de tanrısal bazı güçlerin dut ağacında bulunulmasıyla ilgili olabilir.

Eski Türklerde Her kutlu dağın ve her yeni kurulan sülalenin yer-su'nun simgesi olan bir korusu ya da ağacı vardır. Önceleri ağaç kutsallığı ile önem kazanırken, daha sonraları ağacın kendisi önem kazanır. Kof gövdeli dut ağacı K'on-song doğunun; Jo ağaç ise batının simgesi olarak kabul edilir. Bu ağaçlar hükümdarın makamının yerini belirleyen önemli ağaçlardır (Esin, 2004: 27).

Dut ağacı, yalnızca gövdesiyle, meyvesiyle değil, yapraklarıyla ipek böceği yetiştirmek için de önemli bir ağaçtır. İklimlerdeki değişiklikler bitki örtüsünü de etkilemekte olup ipek böceğinin üzerinde yaşadığı meşe, selvi, dut ve kokar ağaç gibi ağaçların yetişmesini sağladığını düşündürmektedir (İmer, 2005: 26). Ancak ipek böceği denilince öncelikli olarak akla gelen dut ağacının yapraklarından beslenen ipek böceğidir. Eldeki bulgular ipeğin Çinlilerden önce Türk kavimleri tarafından keşfedildiği ve dut ağacı ipeği ile yaban ipeğinin Çinlilerden çok önce Türkler tarafından üretilmiş olduğu yönündedir (İmer, 2005: 28).

1970 yılında Özbekistan'ın güneyinde yapılan kazılarda M.Ö. 2.yüzyıla ait olduğu sanılan bir kadının mezarında göğsünde bir dut ağacı dalı ile gömülmesi, Orta Asya'da “dut ağacı, ipek böceği ve ipek” in ne kadar önemli olduğunu vurgular niteliktedir. Kazıyı yapan Askorov ise bu kazıdan hareketle Orta Asya'nın diğer topluluklarında da birbirinden bağımsız biçimde ipek böcekçiliği yapılmaktadır diye yorumlar (İmer, 2005: 23).

İpek üretiminin özellikle Eski Türk toplumlarının yaşadığı Çin Türkistan'ı, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'ı içine alan medeniyet alanlarının seçildiği görülmektedir (İmer, 2005:25).

Yeni yurt kurma ayinlerinde ağaç ya da orman kurucu sülalenin hükümdarlık simgesi ve tanrı payesi olan ata ruhlarının makamı olarak kabul edilmektedir: “Çuların ilk atası ve yer tanrısı Hou-chi'nin mezarı, bir göl içinde, bir ağaç dibindeydi. Bu ağacın dünyanın merkezini belirlediği ve hükümdarlarının bu ağaçtan göğe çıktığı sanılıyordu. Çin'de, hükümdar mezarlarına çam, bağlı beylerinkine servi dikilirdi (Esin, 2001:160).

M.S. V. Yüzyılda Göktürklerin Hakan soyunun yeraltı ejderi olarak düşünülen yer-altı Tanrısının makamına dut ağacı veya çam ağacı dikilir ve yaz gündönümünde ve sonbaharda (5. ve 8.ay) kutsal olarak kabul edilen bu kuru ya da dalın etrafında at ile yarışarak ayin yaparlardı (Esin, 2004: 31).

İkinci derecede bir yer tanrısının makamıyla ilgili rivayetler; kırmızı kurdeleyle çevrilmiş bir ayin yeri yetiştirilen bir karaçam ağacına yıldırım düştüğü, daha sonra ise kuzey illerinde olmayan bir bitkinin dut dalının yetişmesi anlatılır. Bu dönemde dut ağacı kutsal olarak kabul edilen ağaçlar arasındadır (Esin, 2001:164).

Ayrıca yer hükümdarı ayininde müzik, dans ve ilahilerin bir arada yer alması dinî/mistik bir geleneğin izlerini vermektedir (Esin,2001:161).

Selçuklular döneminde yetiştirilen önemli ağaçlardan biri de dut ağacıdır. Tarihi kaynaklara göre Menbic şehrinin sokaklarına ipek böceği yetiştirmek için dut ağaçları dikilir. Balıkesir'den Hindistan'a ipek gönderildiği kaydı da bu bölgede dut ağaçlarının çokluğunu gösterir. Yine Selçuklular döneminde Sivas'ta ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde ipek satanların varlığı kaynaklarda yer alır. Marco Polo, Konya, Kayseri, Sivas'ı içine alan bölgede koyu kırmızı ve diğer renklerdeki kaliteli ipeklerin üretildiğini söyler. Anadolu beldelerinden biri olan Dutlu şehrinin de adını o beldede yetişen dut ağaçlarından aldığını düşündürmektedir (Çakmak, Ali, 2005:108-109)

Bunların içinde bizce en önemlisi, bugün Alevi-Bektaşî kesim hatta Sünnî kesim içinde mezarlara dikilen, dut ağacı ile ilgili menkıbedir.

Hacı Bektaş Velî'nin gösterdiği kerametlerde yer alan kutsallık kazanan bir ağaç, dut ağacıdır: Velayetname'de Hacı Bektaş Velî'nin Hoca Ahmet Yesevî'nin izniyle Anadolu'ya gelişini anlatan bir bölüm vardır: Hacı Bektaş Velî, Ahmet Yesevî'den Anadolu'ya gitmek için izin alarak güneş doğmadan yola çıkar. Orada Türkistan erenleri ise meydanda bir ateş yakmıştır. O erenlerden biri yanan ateşten ucu yanmış bir odunu alarak Anadolu'ya fırlatır: “Anadolu'daki erenler ve gerçek (erler) bu eğsiyi (odunu) tutsunlar, Türkistan erenlerinin toplanıp Anadolu'ya gönderdikleri (Anadolu'daki) erenlere de malum olsun” der. Rivayete göre fırlatılan ucu yanmış bir dut ağacıdır. Bu fırlatılan ucu yanmış dut ağacını Konya'da Emir Cem Sultan'ın halifesi Hâka Ahmet Sultan o eğsiyi tutarak ve Hacı Bektaş Dergâhının önüne diker. Bu dikilen ağaç Allah'ın da yardımıyla kısa zamanda büyür. Yine rivayete göre o zamandan beri bu ağacın yukarı ucu yanıktır (Duran, 2007: 165-166).

“...Rûmdan yana azm idüp revâne oldu meğer kim zıkr itdügümüz gibi ol erenler nazarında od yakmışlardı anun eğsisinden ol erenlerin birisi bir eğsi aldı Rûm canibinden yana atup eyitdi Rûmda olan erenler ve girçekler bu dutalar Türkistan erenleri meclis olup Rûma er gönderdükleri erenlere dahi ma'lûm ola didi rivayetdür ol atılan eğsi tut ağacıydı Konya'da Hâka Ahmed Sultân kim Emir Cem Sultânun halifesüdür icâzet inâbeti verilmiş veysilerden ol eğsiyi tutup Hazret-i Hünkârün âsitânesi önüne dike kodı hemân-dem bi-kudret-i Hudâ kök salup bitdi şimdi hâlâ yukaru ucında yanuğı mu'ayyen görünür çün kim Hazret-i Hünkâr Hâce Ahmed Yesevî izniyle Türkistan'dan kalkup Rum mülkine azmeyledi Hacc niyetine Ka'betu'llaha müteveccih (Duran, 2007:165-166)

Bu ritüelle Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş'a Biz senin kısmetini Anadolu'da verdik, git o memleketi irşat et der. Ancak aklımıza Ucu yanık ağaç “eğsi” motifinin yukarıda işaret ettiğimiz yıldırım düşen karaçam ağacının yerine biten dut ağacı ile bir bağlantısı olabilir mi? sorusunu da getirmektedir.

Hacı Bektaş Velî külliyesinde bulunan kutsal dut ağacının Ahmet Yesevi'nin Anadolu'ya atıp buraya düştüğüne inanılan ve köseği diye nitelenen Velî'nin eliyle diktiği ağaç olduğuna inanılmaktadır. Her yıl bol ürün veren dut ağacı hem şifa niyetine meyvesinden, yaprağından yenilen hem de dallarına bağlanan bezlerle dilek ağacı olarak ziyaretçiler tarafından ilgi gösterilmektedir. Külliyyede bulunan karadut ağacı hem Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş Velî'nin felsefesinin yaşadığının hem de Anadolu'nun bizim olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilir. Şimdi hâlâ bu dut ağacının yukarı ucundaki yanık açıkça görünmektedir. Bu külliyyede Balım Sultan'ın da bir türbesi ve menkıbede bahsedilen karadut ağacı da bu türbenin önünde bulunmaktadır. Kendisinden şifa umulan, bir değer atfederek bez bağlanan ve Yesevi'ye kadar ulaşan bu ucu yanık dut ağacı motifinin yukarıda da yer verilen Karaçam ağacına yıldırım düştükten sonra yerine dut ağacının bitmesi efsanesi ile ilgili olduğunu düşünüyor ve yukarıdaki soruya mümkündür cevabını veriyoruz..

Dut ağacı, sadece Alevi kültüründe değil, Yunan mitolojisinde de belirli bir üne sahiptir. Mitoloji Sözlüğü'nde şair Ovidius'un ağzından aktarılan efsaneye göre dut ağacı, Pyramus ve Thisbe isimlerindeki sevgililerin buluşma yeridir. Efsanedeki bir diğer önemli unsur, dut ağacının Ninus'un mezarı yanındaki dut ağacı (Erhat, 1993) şeklinde tanımlanmasıdır. Fakat tam buluşacakları saatte genç kız, ağzı kanlı bir aslan görür, korkudan kaçarken sırtındaki örtüyü düşürür ve aslan bu örtüyü parçalar. Gelen Pyramus görünen tüm kanıtlar sevgilisinin öldüğüne işaret eder. Kılıcını çeker, dut ağacının yanına gider ve kılıcı göğsüne saplar. Fıskıran kanların ağaçtaki dutları kızıla boyadığı düşünülür. Efsanede bizler için önemli olan bir diğer nokta, mezar başına dikilen dut ağacı motifinin kolektif bellekte de yer almasıdır.

Daha önce üzüm bağlarından üretilen şarabın yerini ise dut pekmezi alır. Bu durum ise Halk Biliminde maddelerin niteliklerini değiştirmesi ile ilgili anlatılan ritüeller arasında değerlendirmeyi gerektirir. Bu ritüelde şarabın yerini pekmezin, dut pekmezinin alması doğrudan İslam dininin etkisiyle açıklanabilir. Şarabın yerini dut pekmezinin almasıyla ilgili ritüel, diğer nüshalarda bulunmayan ve Mevlana'nın Hacı Bektaş Velî'den bir mürid istemesi üzerine gelişen olayların anlatıldığı İstanbul Üniversitesi kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü T4820 numarada kayıtlı (H1311-M.1893) nüshadan iktibas edilmiştir:

“çarşıya geldi Şems-i Tebrizî, halkın Monla Hünkâr'ın üzerine üşüşüğünü görünce “ey âdemler durun bakalım burada ne oluyor? Deyince onlar “hey Dede sultan bu bizim bağlarımızı söküp çıkardı üzüm yemeye hasret olduk. Şimdi kendisi gizlice şarap alır içer, yargılanmasını isteriz dedi. Şems-i Tebrizî, durun ben de şu şaraba bir bakayım acaba şarap mıdır? Dedi. Yanaşıp eğilip şaraba baktı, “Haydi din kardeşlerim bu şarap değildir, dut pekmezidir. Onlar da eğilip baktılar. Ağzlarına alıp tadına baktıklarında dut pekmezi olduğundan emin oldular. Monla Hünkâr'dan özür dileyip eline ayağına düştüler. Monla Hünkâr'da, ben affettim Hak Teâlâ da affetti diyerek evine geldi Şems-i Tebrizî Hazretleri “çabuk git iki testi şarap bulup getir fakat yine eteğinin altına saklama (Duran, Gümüsoğlu, 2010: 389).

Hacı Bektaş Veli’de gördüğümüz kutsallık atfedilen ağaç, sopa, Eski Türklerden itibaren gerek Alevi ve gerekse İslam inancında kutsallık atfedilen kişilerin elindeki asayla keramet göstermesi yaygın olarak yer alan bir motiftir. Mehmet Eröz, asayı kamlık ve kızılbaşlık arasındaki ortak noktalardan biri olarak değerlendirir. Eski Türklerde kayın ağacından yapılan asa, ayın sırasında önemlidir. Ayrıca asanın gaptten haber verme özelliği de bulunmaktadır Kızılbaşlarda ise öneminden dolayı torba içinde saklanan alaca deynek, tarik, erkân değneği olarak isimlendirilen asa ile dede, cem toplantılarını idare eder, kutsal olarak kabul edilir (Eröz,1992: 17). İslami gelenekte ise Hz. Musa’nın asasıyla mucizeler yaratması, Yunus Emre’nin ise Taptuk Emre’nin fırlattığı asayı beş yıl aradıktan sonra bulduğu yere yerleşmesi, Türklerin geleneksel inanç sisteminde asanın önemli bir figür olarak yer aldığını gösterir.

Dut ağacıyla ilgili günümüze yansıyan geleneksel kutlamalardan biri de Ankara’da yapılan “Dut Dede” şenlikleridir. Bu şenliklerde de Hacı Bayram’ın akrabası olan 13.yüzyılda yaşamış bir evliyanın asasını yere vurduğu yerde dut ağacı bitirmesi ve bu ağacın meyvelerini bir koca ordunun yiye yiye bitirememesidir. Yapılan şenliklerde bu dut ağacının kutsal kabul edilip adak ağacı hâline getirilerek bezler bağlanması, inanç sistemleri arasındaki geçişi göstermesi bakımından önemlidir (Oğuz, Kasımoğlu, 2005: 42-43). Burada da meyve veren dut ağacının bereketi, şıfası ve evliyanın asasıyla keramet göstermesi, adak ağacı motifleri benzer şekillerde yer almaktadır.

Sonuç

Dut ağacının Orta Asya’dan Anadolu’ya özellikle de ipek yoluyla gelen Türklere ait hem kültürel hem de ekonomik bir unsur olduğunu da düşünülebilir. Eski Türklerde var olduğunu gördüğümüz dut ağacına bağlı kültürün geleneksel yapıda taşıyarak kutsallığını koruduğunu, Alevi-Bektaşî geleneği içinde de mezarlara dikilen dut ağacının ise özelde Hacı Bektaş Veli ile ilgili olduğunu genelde ise Türk Kültüründeki ağaç kültürüyle ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Türk Tarihinin gelişim çizgisine genel olarak bakıldığında inanç olarak gerek Sünni ve gerekse Alevi inancında ağaç kültürü ve buna bağlı dut ağacına bağlı ritüeller, kendi bünyesinde farklılıkları ve çeşitlilikleri barındırmakla beraber birbirinin devamı ve benzeyen yönleriyle günümüze kadar yansması, bu kültür değerlerimizin özünde bütünlüştürücü bir hususiyetinin güçlü bir biçimde var olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

ARTUN, Erman. (2004). Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri - Öğretiler-Dinler. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf. Erişim Tarihi 07/02/2012

ATALAY, Besim. (1991). Bektaşilik ve Edebiyatı. İstanbul.Ant Yayınları:

- BANARLI, Nihat (1976) Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C.I, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı Yayınları.
- ÇAKMAK, Ali (2005) Türkiye Selçuklularında Ziraî Hayat, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DEMİR, Ömer; Mustafa Acar.(2002). Sosyal Bilimler Sözlüğü. Ankara. Adres Yayınları..
- DEMİR, Necati. (2011). Sözlü Türk Kültüründe Hacı Bektaş Velî. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. S. 57. s. (15-28).
- DURAN, Hamiye (2007). Velâyetnâme, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- DURAN, Hamiye; GÜMÜŞOĞLU, Dursun, (2010), Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi, Ankara: G.Ü., Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yayınları Araştırma Dizisi.
- ERGUN, Pervin, (2004), Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ERHAT, Azra. (1993). Mitoloji Sözlüğü. İstanbul, Remzi Kitabevi.
- ERÖZ, Mehmet, (1992), Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik ve Bektaşilik), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ESİN, Emel (2001) Türk Kozmolojisine Giriş, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ESİN, Emel (2004) Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- HİZARCI, Suat, (1958), Dede Korkut Kitabı (Kitâb-ı Dede Korkut Âlâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân), İstanbul: Varlık Yayınevi.
- KALAFAT, Yaşar. (1990). Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara.
- IŞIK, Ramazan. ()Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Buna Bağlı Kültler. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 9(2). S. 89-106.
- İMER, Zahide (2005), "Miladî Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek" Bilig, Kış/2005, S.32, s.1-32.
- NASKALI GÜRSOY, E. Muvaffak Duranlı.(1999. Altayca Türkçe Sözlük, Ankara. Atatürk Kültür Dil, Tarih ve Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (1983). Bektaşi Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri. İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1971), Türk Mitolojisi I. Cilt (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SELÇUK, Ali. (2004). Tahtacılar. İstanbul.
- TATÇI, Mustafa (2009) Dervişler Hümâ Kuşu Yunus Emre Yorumları, İstanbul: H Yayınları.
- SOYKUT, İsmail Hilmi. (1974). Türk Atalar Sözü Hazinesi.
- http://www.turkcebilgi.com/t%C3%BCrk_halk_m%C3%BCzi%C4%9Fi_%C3%A7alg%C4%B1lar%C4%B1/ansiklopedi
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Dutar>